

Martin Gojda

Régészeti örökség és nemzeti tudat Csehországban*

A TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Az ingatlan jellegű régészeti emlékek keresése, terepen való kutatásuk, nyilvántartásuk és védelmük iránti érdeklődésnek a Cseh Köztársaság területén (Csehország és Morvaország történelmi területein, a volt Csehszlovákia nyugati részén) régi hagyománya van. A földből kiasott leletekről szóló legrégebbi híradásokat már a XVII. század végén feljegyezte Bohuslav Balbín, a művelt jezsuita, de az ország őskori, és főként a szláv múltja iránti érdeklődés csak a cseh nemzeti megújulás korában (körülbelül 1750 és 1850 között) nőtt meg. A tárgyi források tudományos jelentőségét Josef Dobrovský, a szlavisztika megalapítója mérte fel, aki a történelem előtti korok megismerésében ugyanolyan fontosnak tartotta ezeket, mint az írott forrásokat a történelem tanulmányozásában. A XIX. század legjelentősebb cseh történésze, a cseh történelem első koncepciójának megalkotója, František Palacký elsőként hívta fel 1839-ben a figyelmet az anyagi emlékek védelmének szükségességére egyediségük és pótolhatatlanságuk miatt, s ezáltal megalapozta a nemzeti kulturális örökség védelmének hagyományát.

Az ásatások és a prehistorikus leletek iránti érdeklődés romantikus régiségtani korszakának végétől, a pozitívizmus megjelenésével a cseh régészet a történeti tudományok fontos részévé válik. Az 1840-es évek kezdetétől a Nemzeti Múzeum mellett régészeti gyűjtemény alakul, 1850-ben a prágai egyetemen először adnak elő régészetet, négy évvel később pedig kiadják a *Památky archeologické* (Régészeti Emlékek) első számát, amely a cseh régészet legfontosabb, a mai napig) megjelenő periodikum. Az őskor és a szláv korszak első „tudományos” szintézisét (Jan Erazim Vocol: *Pravěk země české – A cseh föld őskora*) 1866–1868-ban adták ki. A XX. század első felében tovább mélyült a régészet hagyományos felosztása őskori és szláv régészetre, s az úgynevezett *Siedlungsarcheologie* szellemében keresték annak módját, hogyan azonosítsák az őskori és kora középkori kultúrákat azokkal az etnikumokkal és törzsekkel, amelyeket az írott források emlegetnek. Ez az irányzat a szláv régészetben hatalmas lendületet kapott 1945 után, a náci megszállás végével, amikor a megelőző német propagandára adott reakcióként programszerűen törekedtek arra, hogy régészeti kutatásokkal igazolják a régi szlávok magas szintű kulturális fejlettségét.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után az úgynevezett szláv régészet a társadalmi érdeklődés homlokterébe került, fejlesztését bőkezűen támogatták az uralkodó elitiek, és a terepen történő, széles körű kutatásokat ideológiai és propagandisztikus célokra használták. A régészet állami ideológiai szerepe csak az úgynevezett norma-

* A Szerző *Archeologie krajiny* (Praha, Academia, 2000) című kötetében megjelent szövegének kibővített változata.

lizáció idején, az 1968-as szovjet megszállás után csökkent Csehszlovákiában. Az úgynevezett hagyományos paradigma, amelyben a régészet sok szempontból ma is leledzik, elsősorban abban a törekvésben állt, hogy a kultúrák közötti kölcsönös kapcsolatokat keressék, és migrációs elméletekkel magyarázzák a kultúrák változását. A legnagyobb figyelmet a tipológiai-kronológiai sémák létrehozásának szentelték.

Az utóbbi évtizedben a cseh régészet létfeltételei alapvetően megváltoztak. Rendkívül elterjedtek az építkezések, ami igényt támasztott egy kiterjedt régészeti leletmentő-hálózat létrehozására. A kutatások nem destruktív módszerei – amelyeket elsősorban a nem beépített területeken zajló régészeti projekteknél alkalmaznak –, a terepadatok számítógépes archiválása és a geográfiai információs rendszer (GIF) segítségével történő elemző feldolgozásuk széles körben érvényesülhetett. Az elméleti régészet is jelentősen eltávolodott a hagyományos témáktól, pl. az őskori népességek lakóhelyi dinamikájának (a település strukturális változásai és ennek okai, a kulturális táj szimbolikus kiterjedése, a településterületek elmélete és hasonló) problematikája felé.

RÉGÉSZET, NEMZETISÉG ÉS TÖRTÉNELMI TUDAT

A társadalom történelmi tudata a társadalmat alkotó egyéneknek a közösség, a nemzet, az állam múltjára vonatkozó individuális álláspontjait összegzi. Kétségtelenül fontos eleme a társadalmon belüli viszonyoknak, hisz az elődök életéhez és hagyományaihoz való kapcsolatnak a jelentősége nem hanyagolható el a jelenben. Ahogy a filozófus Václav Bělohorský mondja: ha valaki nem érez kötődést a múlthoz és az emberekhez, levetkőzi minden gátlását, és úgy tesz, mintha joga lenne arról dönteni, kinek van joga az élethez. A cseh nemzetet gyakran úgy jellemzik, hogy nem túl hazafias és történetileg nem túl tudatos. Ennek okául azt a tényét szokták felhozni, hogy a cseh történelem, főként az újkori és a modern, nem sok okot ad a nemzeti büszkeségre. Mint mondják, a csehek csak annak köszönhetően éltek túl saját pusztulásukat, hogy Közép-Európa történelmi folyamatainak örvényeiben sokszor meghajoltak, kollaboráltak és lojálisak voltak. Ezzel azonban többek közt a társadalmi és nemzeti büszkeség érzését is elvesztették.

Arról, hogy ezeket az általános értékítéleteket nem szükséges feltétlenül elfogadni, egy nemrég végzett felmérés tanúskodik, amelyet 1998 márciusában a *Lidové noviny* hozott nyilvánosságra. A megkérdezettek döntő többsége (80%) kinyilvánította, hogy a jelenlegi gazdasági problémák ellenére is büszkeséget érez nemzete iránt. Különösen meglepő, hogy a megkérdezettek legnagyobb százaléka (78%) a cseh történelem gazdagságával indokolta büszkeségét. Csak ez után következnek olyan okok, mint az ország szépségei, kulturális gazdagsága, a sportolók sikerei, az egyszerű emberek képességei és hasonló.

A nemzeti megújulás folyamata Csehországban a XVIII. században kezdődött, s a cseh nyelv új felvirágoztatására és egyenjogúsítására, valamint a nemzeti öntudat építésére irányult. E cél eléréséhez a kor szellemében a nemzeti múlt azon része felé kellett fordulni, amelyben benne rejtett a nemzet jövődjének megújításának víziója. Ezt Benjamin Kuras, brit publicista találóan fejezte ki: „A történelem mindig az elkövetkező konkrét tettekről való emberi döntés eredménye volt. Ez pedig ahhoz igazodik, ahogy az emberek saját múltjukat látják abban az időszakban, amikor döntenek. Átírni a tör-

ténelmet saját felfogásunk szerint, azzal a szándékkal, hogy megváltoztassuk saját jövőnket: ez a nemzeti túlélés legitim eszköze”.¹

A XVIII. században nyelvészek, történészek és művészek kezdték építeni a cseh történelmi mítoszt, és keresték a régi krónikákban, évkönyvekben, legendákban azokat a tényeket, amelyek segíthetnének a cseh történelem pozitív képének (a nemzeti múlt egyik legkiemelkedőbb korszakaként a huszita mozgalmat jelölték meg), a nemzeti hős prototípusának (pl. Jan Žižka) és a kollektív ellenség képének (németek, Habsburgok) megalkotásában. Ha nem találtak elegendő forrást, kísérletet tettek arra, hogy mesterségesen hozzák létre és eredetinek tüntessék fel őket (ilyenek voltak az úgynevezett Dvůr Králové-i és Zelená Hora-i kéziratok). A történelmümről általuk kialakított kép mélyen beépült a nemzet tudatába, ami az irodalomban Alois Jirásek, a festészetben Mikoláš Aleš ábrázolásainak köszönhető (és a hatalmas publicitásnak, amit az oktatási és művelődési eszközök legszélesebb spektruma nyújtott e műveknek), valamint annak, amit a kommunisták a hatalomátvétel után saját nemzeti oktatási koncepciójukba (Zdeněk Nejedlý) illesztettek. A cseh történelem szimbólumainak meggyökereztetésében rendkívüli a jelentősége az olyan eszközöknek, mint a forgalomban levő pénzek, bankjegyek, amelyeken a hivatalosan elismert történelmi nagyságok nap mint nap arra emlékeztetnek, hogy a jelenkori társadalom milyen történeti értékeket vall magáénak.

De vajon milyen feladatot láttak el a régészeti emlékek a nemzeti történelmi tudat intencionális építésének e folyamatában? Természetesen felvetődik a kérdés, hogy a fejlődés mely stádiumában kezdték az emberek tudatosítani azt a tényt, hogy életük során olyan tárgyakkal találkoznak, amelyeket az ismeretlen múltban készítettek, s hogy az őket körülvevő táj tele van az elődök utáni épületmaradványokkal, sírokkal, megszűnt településekkel. Evžen Neustupný szerint ezek az emberkéz alkotta tárgyak az emlékezet első eszközei a múlt tudatosításának folyamatában, a közösségek úgynevezett anyagi emlékezetében (továbbá ilyen eszközök azok a feliratok, amelyek eredetileg nem a jövő generációinak szánt üzenetek voltak, hanem saját koruk szükségleteit elégítették ki, valamint a múlt eseményeiről szóló írásos feljegyzések, melyekkel a történetírás kezdődik). Neustupný bizonyítottan tekinti, hogy ilyen típusú emlékek már az őskori Európa környezetében, a rézkorban léteztek, azt pedig valószínűnek tartja, hogy megvoltak a neolitikumban is. (NEUSTUPNÝ 1997, 226), Felipe Criado spanyol régész úgy véli, hogy léteztek olyan társadalmak, amelyeknek nem volt érdekük, hogy láthatóvá tegyék saját társadalmi valóságukat, továbbá olyanok, amelyek ezt kifejezetten titkolták, és végül olyanok, amelyek a társadalmi cselekvések folyamatait vagy eredményeit nem csak befelé, saját maguknak, hanem kifelé és az örökkévalóságnak is meg akarták mutatni, hatalmukba akarták keríteni, le akarták győzni a változás időbeli dimenzióját. E stratégia termékei azok a monumentális objektumok, amelyek révén a társadalom időben is láthatóvá teszi magát. A láthatóságra való törekvés összefüggésbe hozható az adott korszak időre és térre vonatkozó koncepciójával, s ez a kon-

¹ Kuras, B.: *Češi na vlásku. Příručka národního přežívání*. [Csehek – egy hajszálon. A nemzeti túlélés kézikönyve] Baronet, Praha, 1996. 9. Ebben az összefüggésben nem érthetünk egyet J. Kroutvorral (*Potíže s dejinami*. [Nehézségek a történelemmel] Prostor, Praha, 1990. 107), aki azt írja, hogy a cseh gondolkodásnak nincs nagy érzéke a mítoszhoz, és hogy nemzeti megújulásunk nem mítoszon alapult. Éppen ez a megújulás teremtette meg a cseh történelmi mítoszt. Mindenekelőtt a történészek és az irodalmárok játszottak e téren vezető szerepet.

cepció maga is ahhoz a módhoz viszonyul, ahogy az adott társadalom a természethez és a környezethez fűződő viszonyát érzékeli (CRIADO 1995, 197; 200).

A fenti megfontolások ezúttal azoknak a társadalmi csoportoknak a múltészlelésére vonatkoztak, amelyek fejlődésük őskori – történelem előtti – stádiumában voltak. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy mi a régészetnek a nemzeti történelmi mítoszok célzatos alakításában betöltött feladata, arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a múlt tudatosítását nem lehet csupán az írás bevezetéséhez kapcsolni, hanem a folyamat sokkal régebbi keletű, már az anyagi kultúra létrehozásával összefügg.

Térjünk azonban vissza a cseh nemzeti megújulás korához. A régészeti emlékek iránti érdeklődés szempontjából az egész korszakot két részre oszthatjuk. Az elsőt (a XVIII. század második felétől a XIX. század első feléig) a régiségek, a földből kiasott vonzó és szokatlan tárgyak iránti érdeklődés, később az etnikai-históriai vonzalmakat ápoló romantika hatása, a másodikat pedig már (a XIX. század második felétől) a pozitívizmus előretörése jellemzi. A napóleoni háborúk után, amikor megváltozik Európa térképe, és kialakulnak a modern nemzetek, a régészet – történetében először – olyan meghatározott, kollektív eszmét kezd szolgálni (az írott történelem ezt már jóval ezelőtt megtette), amelynek ebben az esetben az a célja, hogy felkutassa e nemzetek ősrégi gyökereit, és ideológiailag megalapozza őket, kiváltképp az addig elnyomott közép- és kelet-európai kis népek megújulási és szuverenitási szándékát. Formálódik a szláv és a germán régészet; Franciaországban a XIX. század második felében fejlődni kezd a kelta archeológia (SKLENÁŘ 1985, 18–27). Annak ellenére tehát, hogy a történelmi mítoszok fő forrásai az írott dokumentumok, a régészet is tartja a lépést.

Más európai területektől eltérően azonban a cseh tájon kevés olyan jól látható prehistorikus építmény maradt meg, melyekből például Angliában, Németország északnyugati részén, a spanyol Galiciában vagy Dániában máig viszonylag sok létezik. Elsősorban a megalitikus építményekről, a megerősített lakóhelyekről, esetleg sírhalmokról van szó. Ezek az emlékek az említett országokban jórészt a nyílt tájban állnak, ezért ott az újkorban sokkal szembetűnőbbek, mint Csehországban, ahol a széles körben elterjedt és hosszú távon alkalmazott szántóföldi mezőgazdaság messzemenő változásokat okozott a kulturális táj eredeti domborzatában. A romantika által befolyásolt cseh régésznevezdek azonban a kor szellemének megfelelően mégis szükségét érezte annak, hogy gyakorlatilag minden jelentősebb leletet meghatározott történelmi tényekhez vagy személyiségekhez kössön; vagy ellenkezőleg, esetenként azokat a helyeket kereste, ahol a történelmi híradás (nagy részét persze a később keletkezett legendák, például a közismert Václav Hájek z Libočan² legendái) szerint a nemzeti történelem jelentős alakjai éltek, vagy ahol eltemették őket. Az általuk azonosított objektumok közül azonban jó néhány későközépkori eredetű, és nagy részüknek a funkciója is más volt eredetileg, mint amit e romantikusok tulajdonítottak nekik (tipikus példa erre, hogy sírhalmoknak nézték a földvárakat).³

² Václav Hájek z Libočan (†1553) az érett humanizmus leghíresebb és legnépszerűbb történetírója Csehországban, a *Kronika Česká* (1541) szerzője. A késő középkori krónikaírás hagyományait követte; a humanista történetírás alapelvét – a forrásokhoz való visszatérést – elismerte, bár e kritikai szemléletet nem érvényesítette konzekvens módon. Hírveve töretlen volt a XVIII. századi felvilágosult történelmi kritikáig, de azután is, egészen a nemzeti megújulás koráig népszerű maradt.

³ E „felfedezések” részletes és olvasmányos leírását adta a széles közvélemény számára Sklenář, K.: *Slepé uličky archeologie*. [A régészet zsákutcái] Československý spisovatel, Praha, 1977. Részlegesen, pl. Čech Ősapa sírjának kutatása kapcsán, uő: *Učenci a pohané*. [Tudósok és pogányok] Mladá fronta, Praha, 1974.

Az ősi cseh történelem eszméjének kialakításához tehát elsősorban a földből kiásott leletek szolgáltak alapul. Jelentőségüket a nemzeti újjászületés első generációjának vezéregyénisége, maga Josef Dobrovský hangsúlyozta, aki éppoly értékesnek tartotta őket, mint az írott dokumentumokat. A XIX. század végén a gyorsan fejlődő régészet számos eredménye, különösen a leletek szépsége (például konkrétan a Prága melletti Üněticében talált híres temetkezési hely leletei) mindenekelőtt a már említett Mikoláš Aleš-t inspirálta, aki belekomponálta őket híres *Vlast* (Haza) című festményciklusába. Ebben a nemzet eszméjét megtestesítő hős életét formálta meg, és olyan tárgyak sorozatának kíséretében ábrázolta, amelyek a régiség különböző korszakaiból valók, a késő kőkortól kezdve a kora középkorig (MATOUŠEK 1992).

A nemzeti megújulás korszaka tehát az első szakasza volt annak a folyamatnak, melyben a régészet a történelmi mítoszteremtés fontos szereplőjeként emelkedett fel a nemzeti hazafiság hullámain. Erre ismételten a II. világháború utáni időszakban, főleg az ötvenes években került sor. A régészeti kutatások ekkor nyíltan a propaganda eszközévé váltak. František Palacký régi koncepciója szellemében, amely szerint nemzetünk története a csehek és németek egymással vívott fatális küzdelme, megkezdték a régi szláv emlékek, különösen a várak széles körű és módszeres kutatását. Ez egyrészt a pánszlávizmus szellemében történt, ami – tekintettel az állam moszkvai orientációjára, az országnak a Vörös Hadsereg általi felszabadítását követően – hosszú hallgatás után a hatalmi elitnek érdeklődésének homlokterébe került; másrészt reakció volt a német megszállásra és az ezzel összefüggő eszmére, amely azt hangoztatta, hogy cseh területen a német elem volt kulturális fölényben a történelem során. Az volt a feladat, hogy minél több bizonyítékot gyűjtsenek a Nagy-Morva Birodalom és a korai cseh állam kulturális fejlettségéről, s ennek különféle politikai célokat kellett szolgálnia (GOJDA 1992, 174–180). Őszintén szólva, az a szerep, amelyet a hatalmon levő némenklatúra a régészetnek szánt, bőségesen biztosította a terepen végzendő kutatásokhoz és az eredmények nyilvános bemutatásához szükséges anyagi háttérrel. Az 1960-as évek tanúi még emlékezhetnek a Nagy-Morva Birodalomról szóló nagyszikerrű vándorkiállításra (FILIP 1964). A hatalmasok pártfogása, amit a régészet majdnem két évtizeden át élvezett, (egyúttal) sokakban felébresztette a történelem iránti érdeklődést: világosan látszott, hogy ez a szakterület mennyire vonzó a tágabb nyilvánosság számára. Az úgynevezett normalizáció időszakában, a megváltozott globális politikai helyzetben, a régészet viszonylag gyorsan elveszítette ideologikus jelentőségét. A legfelsőbb vezetés érdeklődése megcsappant iránta, és ennek következtében népszerűsége is csökkent.

Ahogy a háború előtti Németországban, úgy a háború utáni Csehszlovákiában és más „szláv” országokban is elterjedt és teljes mértékben érvényesült Gustav Kossina nacionalista elmélete, amely szerint a régészeti kultúrák azonosíthatók az etnikai csoportokkal, törzsekkel vagy nemzetekkel (az úgynevezett „településrégészeti” iskola, a *Siedlungsarcheologie*). Az akkori szakirodalomban ezt a jelenséget szláv kulturális egységnek nevezték.⁴ A kora középkori szlávok fejlett civilizációs szintjének kutatásához hasonlóan a régészet fontos szerepet játszott akkoriban az anyagi kultúra legrégebbi – prehistorikus – emlékeinek feltárásában is: ezt a kultúrát mint ősszlávot próbálta azonosítani. Azzal a némileg balga törekvéssel, hogy az őskori régészeti kultúrában

⁴ Eisner, J.: Archeologie o kulturní jednotě slovanské [A régészet a szláv kulturális egységről]. *Památky archeologické*, 1961: 52: 2. 459–464. L. ugyanitt a fogalomhoz kapcsolódó szakirodalom áttekintését.

a kerámiaedények, ékszerek vagy fegyverek alapján konkrét etnikum jelenlétét bizonyítsák, elsősorban a lengyel, úgynevezett poznań-i régészeti iskola vált közismertté Józef Kostrzewski vezetésével, aki arra törekedett, hogy a középső bronzkor lausitzi kultúráját azonosítsa az ősszlávokkal. Ám itt is arra való tekintettel kell megítélnünk a helyzetet, hogy az említett kultúra szlávságát azért bizonygatták, hogy ellensúlyozzák a német történészek háború előtti elméletét, mely a változatosság kedvéért az illírekhez kötötte azt.⁵

A fentieket összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy az újkori régészetet – mint az emberi múltról szóló tudományok családjának teljes jogú tagját – cseh környezetben legalább két ízben használták fel a történelmi mítosz megteremtéséhez és a történelmi tudat megerősítéséhez: először a nemzeti megújulás korszakában, másodsor pedig a kommunista rendszer hatalomra jutásakor. Az első esetben arról volt szó, hogy a cseh történelem legrégebbi eseményeinek képi megjelenítését a régi szláv anyagi kultúra formájáról „tudományosan” megszerzett ismeretekkel támasszák alá, a második esetben pedig arról, hogy bizonyítsák egykori szláv elődeink társadalmi, gazdasági és művészeti fejlettségét, illetve ősiségét.

Abban, ahogy országunk átlagpolgárának az őskori életre vonatkozó elképzelései alakultak, múlhatatlan érdemeket szerzett Eduard Štorch a mamutvadászokról és a legősibb földművesekről szóló történeteivel, amelyeket Zdeněk Burian határos képei illusztráltak. Valljuk meg, hogy ha nem dolgozták volna fel azokat a régészeti ismereteket, amelyeket Štorch összegyűjtött és beépített a történelem előtti őseinkről szóló szuggesztív elbeszéléseibe, akkor a régészetnek az őskori múlt kutatásában betöltött feladata kívül maradt volna nyilvánosságunk érdeklődési körén. Mindmáig találkozunk egyébként azzal, hogy az emberek összekeverik a régészet és a paleontológia fogalmát (illetve, hogy azonosítják az őskor kutatásával tekintet nélkül arra, hogy az ember keletkezése előtti vagy utáni korszakról van-e szó), olykor még fel is cserélik – legalábbis a fogalom jelentésének szintjén – a régészetet (archeológiát) a földtannal (geológiával).⁶

A XX. század utolsó negyedében maguk a régészek kezdtek rájönni arra, hogy ha meg akarják szólítani az átlagolvasót, ha fel akarják kelteni érdeklődését a történelem előtti múlt iránt, és így segíteni kívánják a modern társadalom történelmi tudatának formálását, akkor népszerű formában fel kell dolgozniuk saját nemzedékük kutatási és tudományos munkáinak eredményeit, és ezt rendszeresen szélesebb olvasóközönség elé kell tárniuk. Ezt a nem könnyű feladatot látja el nálunk Karel Sklenář, Jaroslav Malina és Zdeněk Smetánka.

Sklenář már említett, 1974-ből és 1977-ből származó könyvein kívül találomra megemlíthetjük még a barlangi ember életéről (SKLENÁŘ 1984) és az őskori megalitokról szóló munkáját (SKLENÁŘ 1996). Malina publikációi közül főként a R. Malinóval együtt kiadott *Emlékezések a múltra, avagy: a kísérletek leleplezik az őskor titkait* címűt kell megemlíteni (MALINA–MALONOVÁ 1982). Smetánka a már idézett *A mindennapi élet régészete a koraközépkori Csehországban* (SMETÁNKA 1992) mellett még két olyan

⁵ Ehhez lásd pl. *Praveké dějiny Čech* [Csehország őskori története]. Praha, 1978, 503. L. ugyanitt az alapvető szakirodalmát. Régészet és etnicitás problémájához l. még Gojda, M.: *Archeologie krajiny*. (Academia, Praha, 2000.), I. 2. fejezetét.

⁶ Štorch életét és a cseh tanuló ifjúság nevelésében, valamint a széles nyilvánosság művelésében betöltött szerepét és jelentőségét igen olvasmányos formában nemrégiben feldolgozta Sýkorová, I. – Matoušek, V.: *Od svatého Václava k lovcům mamutů. Hrdinové Eduarda Štorcha očima dnešních archeologů* [Szent Venceltől a mamutvadászokig. Eduard Štorch hősei a mai régészek szemével]. Epocha, Praha, 1998.

munkát jelentetett meg, amelyek olvasmányos formában mutatják be a széles olvasóközönség számára a középkori csehországi régészet történetét ((SMETÁNKA 1987), illetve annak a középkori falunak az életét, amelyet saját kutatásai alapján rekonstruáltak (SMETÁNKA 1988). Zamarovský azon munkái közül, amelyek különösen az 1960–1980-as években járultak hozzá a nagyközönség ókori történelem iránti érdeklődésének műveléséhez, e helyen, talán egyfajta nosztalgia hatására, a hozzám egykor legközelebb álló *Řecký zázrak* (ZAMAROVSKÝ 1972) című művét említem meg. (Magyarul: ZAMAROVSKÝ 1980. – A szerk.) Hadd tegyek ennek kapcsán egy személyes megjegyzést. Emlékszem, hogy a Károly Egyetem ókortörténeti kurzusán kifejezetten megtiltották nekünk, hogy a vizsgákra Zamarovský könyveiből készüljünk. Másrészt annak köszönhetően, hogy műveit a „megfelelő” korban olvastam el (a felnőtté érésnek arra az ifjúsági szakaszára gondolok, mikor a fiatal ember saját életének értékrendjét a külvilágtól kapott indíttatások – érzelmileg erősen színezett – befogadása alapján építi fel), tizenhat évesen már nagy érdeklődéssel olvastam végig Homérosz műveit.

Az utóbbi években Csehországban viszonylag nagy mennyiségű népszerűsítő tudományos művet adnak ki a régészetről, de többnyire idegen nyelvről való fordításokról van szó. Az 1990-es években főként a keltákról szóló művek voltak forgalomban. A számtalan címből említésre érdemes P. Beresford Ellis munkájának fordítása (ELLIS 1996), a cseh szerzők műhelyeiből pedig főként a Drda és Rybová szerzőpáros műve (DRDA–RYBOVÁ 1998), J. Filip *A kelta civilizáció és hagyatéka* (FILIP 1996) című művének újraserkesztett változata, és talán J. Waldhauser könyve is (WALDHAUSER 1996), amelynek hangvétele azonban helyenként túlságosan népszerűsítő jellegű. Az 1990-es évek régészeti irodalmán belül azt tartom a legjelentősebb hazai tettnek, hogy a Baset kiadó lefordíttatta és közreadta a *Letúnt világok. A régészet nagy atlasza* című kötetet (1995). Nagyon imponáló a Bahn által szerkesztett *A régészet regénye* című, több szerzős munka, a világ több száz legjelentősebb régészeti lelőhelyének alapos útmutatója (BAHN 1996). Ennek bizonyos mértékig hasonmása Malina és Malinová könyve, amelyben a szerzők – a változatosság kedvéért – hús, régészetileg fontos helyre vezetnek el bennünket, szintén globális léptékben (MALINA–MALONOVA 1991).

A népszerűsítésre hangolt produkciók áttekintésénél a könyvek mellett nem szabad megfeledkeznünk a manapság legbefolyásosabb médiumról, a televízióról sem. Közismert tény, hogy a mai ember a képi eszközök segítségével szólítható meg a legkönnyebben (vö. ТОМКОВА 1998, 775). Még ha időnként láthatók is külföldi műsorok a kortárs régészetről vagy rövid ismertetések a kutatásainkról, kétségtelen, hogy el kellene készíteni egy eredeti cseh, egész estés dokumentumfilmet vagy több részes sorozatot a mai régészek munkájáról és azokról a projektekről, amelyek régészetünket alakítják. Eddigi kivétel a Károly Egyetem Egyiptológiai Intézete szakértőinek az a projektje, hogy munkájukat rendszeresen bemutatják. Az utóbbi években Egyiptomban, az Óbirodalom sírjainak és templomainak kutatása terén értek el figyelemre méltó eredményeket. Az ásatások bemutatása azonban – a hazánkban vezetett projektek minimális kínálatának ismeretében – bizonyos mértékig megerősíti a széles közvéleménynek a régészetre vonatkozó, hagyományos felfogását. A *Cseh krónikához* hasonló sorozat, kétségtelen vonzereje ellenére, nem helyettesítheti a cseh régészet egyes témáinak konzisztens filmfeldolgozását.

A történelmi tudat alakítására bizonyos mértékig hatott az a már említett tény is, hogy nincs elegendő jellegzetes, élesen kirajzolódó maradvány a tájban országunk ősidőkbe nyúló történetéről, és – ezzel bizonyos mértékig összefüggő módon – hiányzik a

műemléki intézményekre irányuló politika is. Ez nálunk hagyományosan az épített történeti objektumok (várak és kastélyok) bemutatására, nem pedig a régészetileg jelentős helyekre irányul.

Kitérőnként, melyben megvizsgáltuk, hogy a történelem előtti és a korai történeti idők anyagi kultúrája milyen szerepet játszott a nemzeti történelmi mítosz megteremtésében, két biztos megállapítással zárhatjuk. Annak, hogy a modern múlt-tudatba és a nemzeti múlt koncepciójába milyen mértékben fogadják be a prehistorikus társadalom „attribútumait”, az aktuális társadalmi-politikai tényezőkhöz kívül nem kis része van annak, hogy milyen jellegű az emléktanyag, s különösen, hogy a történeti táj egészét tekintve milyen állapotban maradtak fenn. E két szempontból különösen fontos, hogy milyen anyagból építették őket. A nagy kőtömbökből készült építményeknek, az úgynevezett megalitoknak általában sokkal nagyobb esélyük volt a megmaradásra, mint a fából és/vagy agyagból épített objektumoknak. Tegyük hozzá, hogy országunk mai felszíne kétségkívül jelentősen eltér attól, amilyen egy-két évszázaddal ezelőtt volt. E tény ismeretéből természetesen következik, hogy az őskori épületek maradványainak láthatósága is más lehetett (és valószínűleg más is volt), mint amilyen most, különösen az erdővel borított területek kiterjedése miatt. A korabeli illusztrációknak köszönhetően összevethetjük olykor a különbségeket például a kis középkori várak és erődítmények mostani és százötven évvel ezelőtti állapotában. Ismerünk olyan eseteket is, hogy nagy őskori építmények csak a XIX. században tűntek el. Példaként hozzuk fel a halštati sírhalmot (amelyből értékes gyűrű került elő) másodlagos kora középkori temetkezéssel a Prágához közeli Lichocevből. Létezését Václav Krolmus, a XIX. századi cseh romantika amatőr régészetének legjellegzetesebb képviselője jegyezte fel. A XIX. század közepe táján az említett objektum, a hozzáférhető adatok szerint, kb. 50 méter átmérőjű, 10 méter magas volt, gyümölcsfákkal beültetve, és Okof hajdani urának sírjaként tartották számon. Ezen a Homolkának nevezett, élesen kirajzoló terepalakzaton még nemzeti ünnepeket is tartottak. A 1870-es évek elején a sírhalmot felásták, végül agyagpalástját is széthordták, így az egész objektum rövid idő alatt eltűnt a föld színéről: a terepen ma már azonosíthatatlan.⁷

Ez a példa is tanúsítja, hogy a nemzeti megújulás korában az emberek torz elképzelésekkel rendelkeztek arról, hogy az őskorból származó számos objektumnak eredetileg mi volt a funkciója, vagy az ő életükben ezeknek nem volt jelentőségük, illetve az ő szellemi és lelki életük struktúrájában ezeknek nem volt egyedi/sajátságos értelmük. Egyébként az a tény, hogy nálunk gyakorlatilag (kevés és bizonytalan kivételtől eltekintve) nem maradtak fenn nagy kiterjedésű temetkezési sírhalmok (bár nincs okunk azt gondolni, hogy nálunk ilyeneket nem építettek), és hogy általában véve az ilyen típusú, kisebb kiterjedésű műemlékek mindmáig csak a fákkal benőtt területek rejtekében maradtak fenn, nyilvánvalóan tanúskodik valamiről. Sok országban azonban – hol nagyobb számban, hol gyérebben – abban a nyílt tájban is megmaradtak, amelyet szántóföldi mezőgazdaságra vagy pásztorkodásra használnak.

⁷ Sklenář, K.: *Archeologické nálezy v Čechách do roku 1870. Prehistorie a protohistorie* [Régészeti leletek Csehországban 1870-ig. Prehíória és protohíória]. Nár. Muzeum, Praha, 1992. 127. (további szakirodalommal); Sláma, J.: *Mittelöhmen im frühen Mittelalter*. Univerzita Karlova, Praha, 1977, 71. (irodalommal); a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Régészeti Intézetének levéltárában a leletekről szóló jelentések idevágó dokumentációjában (szerzője: A. Knor).

A RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉG ÉS TÖRVÉNYI VÉDELME

Jóllehet már a régészeti emlékek iránti érdeklődés romantikus és nemzeti megújítási korszakában erősödött az a meggyőződés, hogy védeni, óvni kell ezeket, a soknemzetiségű Habsburg Monarchia keretén belül (aminek a cseh területek is részei voltak) csupán a történeti és művészeti emlékekről gondoskodtak. Ennek ellenére a XIX. század második felében, Csehországban fokozatosan kialakult az a hálózat, amely amatőr konzervátorokból, a bécsi *Zentralkommission zur Forschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* munkatársaiból, valamint a Nemzeti Múzeum régészeti csoportjából állt (a XIX. század közepén szinte legendássá vált a hazafias érzelmű páter, Václav Krolmus terepmunkája). Megdöbbentő, hogy az önálló csehszlovák állam létrejöttétől (1918) egészen megszűnéséig (1938) nem sikerült törvényt hozni a kulturális emlékek védelméről annak ellenére, hogy már 1919-ben megalakult Prágában az *Állami Régészeti Intézet*, amely a Nemzeti Múzeummal együttműködve védte a veszélyeztetett régészeti lelőhelyeket. A régészeti emlékekről és védelmükről, valamint a régészeti ásatások lefolytatásáról szóló első jogi normákat majd csak a német megszállás (az úgynevezett Cseh és Morva Protektorátus) idején, 1941-ben adták ki. Csupán az ország felszabadítása után, 1945-ben mondta ki az első háború utáni alkotmány a kulturális emlékek állami védelmét. Alapvető jelentősége azonban csak a kulturális emlékekről 1958-ban kiadott 22. számú törvénynek volt, amely majdnem harminc évig volt érvényben. Ezzel az aktuálisan először biztosították törvényileg az emlékek minden fajtájának védelmét, beleértve a régészeti emlékeket is, akár ingó, akár ingatlan emlékek voltak. A jogi védelem biztosításának szükségessége melletti fő érv az emlékek pótolhatatlansága volt, valamint az, hogy megőrzésük össztársadalmi érdek.

Csak 1987-ben lépett érvénybe az új műemléki törvény (1987/20. sz.), amely jelenleg is hatályos. Ez a műemlékvédelem néhány fontos módosítását eredményezte, különösen azokat az új előírásokat, amelyek a régészeti kutatásokra és leletekre vonatkoznak. E törvény szerint a régészeti kutatásokat csak a Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, illetve azok az erre jogosult szervezetek végezhetik (egyetemek, múzeumok, a műemlékvédelem intézetei), amelyek rendelkeznek a megfelelő személyi és anyagi feltételekkel e tevékenységhez. Eleve nem megengedett, hogy régészeti ásatásokat magán személyek, egyletek vagy szakkörök végezzenek.

Már az 1990-es évek elején széles körű viták kezdődtek egy egészen új műemléki törvény szükségességéről. Szakmai csoportok alakultak, közöttük a régészeti albizottság is (1990-től a prágai székhelyű Állami Műemlékvédelmi Hivatal hívja össze), amelyeknek az volt a feladatuk, hogy minden érintett fél érdekeit összehangolják. Az új törvény szövegének ki kellett volna fejeznie egyrészt a különféle műemléki ágazatok szakemberei, másrészt a vállalkozók és műemlékesek közötti konszenzust. Annak ellenére, hogy eredetileg azt feltételezték, hogy a törvény a 90-es évek második felében a parlament elé kerül, ez máig nem történt meg. A jelenlegi becslések szerint erre 2002-ben vagy 2003-ban kerülhet sor. [A tanulmány megírásának korábbi időpontjában. – A szerk.] A kulturális örökség régészeti részének védelme érdekében különösen az a tény játszik jelentős szerepet, hogy a Cseh Köztársaság 2000-ben ratifikálta a régészeti emlékek védelméről szóló jogi aktust, az úgynevezett *Máltai Egyezményt*. E kötelezettség teljesítése bizonyára nem lesz problémamentes, de az állami szerveknek érdekükben áll – különösen abban az időszakban, amikor a kormány az Európai

Unióba való gyors belépésre törekszik –, hogy megteremtsék a lehető legjobb feltételeket ennek sikeres teljesítéséhez.

A régészeti emlékek védelmével kapcsolatos legsúlyosabb problémák ma a „kincskeresők” kiterjedt tevékenységével kapcsolatosak; ezek az illegális kutatást végző személyek csúcsmínőségű fémkereső detektorokkal rendelkeznek. Tevékenységük az őskori várhelyekre irányul, illetve olyan helyekre, ahol a múltban nagyobb tömegben aranypénzeket, ékszereket, bronzeszközöket és hasonlókat találtak. Úgy tűnik, közeleg az idő, amikor ezt a problémát mind a törvényi szabályozás (aminek jelenlegi állapotában ugyanis – ha figyelmen kívül hagyjuk a rendőri beavatkozás lehetőségét az akcióban lévő keresőkkel szemben – gyakorlatilag lehetetlen rábizonyítani az elkövetőkre a műemlékvédelmi törvény megszegését), mind a gyakorlat szempontjából határozottan meg kell oldani. Bizonyára nem válna a kárunkra, ha e feladat megoldásában felhasználnánk olyan országok (pl. Dánia, Nagy-Britannia) tapasztalatait, amelyek speciális programokat dolgoztak ki arra, hogyan lehet érdekeltté tenni az illegális kincsvadászokat abban, hogy együttműködjenek a régészekkel.

Hamberger Judit fordítása

IRODALOM

- BAHN, P. (szerk.) 1996. *Příběh archeologie* [A régészet regénye]. Praha: Argo.
- CRIBADO, F. 1995. The Visibility of the Archaeological Record and the Interpretation of Social Reality. In Hodder, I. et al. (ed.): *Interpreting Archaeology. Finding Meaning in the Past*. London: Routledge.
- DRDA, P. – RYBOVÁ, A. 1998. *Keltové a Čechy* [A kelták és Csehország]. Praha: Academia.
- ELLIS, P. Beresford 1996. *Keltové – První tisíciletí keltských dějin* [A kelták – A kelta történelem első évezrede]. Praha: Brána.
- FILIP, J. 1964. *Výstava Velká Morava. 1100 let tradice státního kulturního života* [A Nagy-Morva Birodalom kiállítás. Az állami kulturális élet 1100 éves hagyományja]. Praha: Academia.
- FILIP, J. 1996. *Keltská civilizace a její dědictví* [A kelta civilizáció és hagyatéka]. Praha: Academia.
- GOJDA, M. 1992. Early Medieval Settlement Study in Bohemia: Traditions and Perspectives – Studium raně středověkého osídlení v Čechách: tradice a perspektivy [A kora középkori csehországi betelepülés tanulmányozása: hagyományok és perspektívák]. *Památky archeologické*, 83.
- MATOUŠEK, V. 1992. Fin de siècle v české archeologii aneb Archeologie mezi M. Alšem a A. Warholem [A fin de siècle a cseh régészetben, avagy: A régészet M. Aleš és A. Warhol között]. *Dejiny a současnost*, 14.
- MALINA, J. – MALINOVA, R. 1982. *Vzpomínky na minulost aneb experimenty odhalují tajemství pravěku* [Emlékezések a múlttra, avagy: a kísérletek leleplezik az őskor titkait]. Ostrava: Profil.
- MALINA, J. – MALINOVA, R. 1991. *Dvacet nejvýznamnějších archeologických objevů dvacátého století* [A XX. század húsz legjelentősebb régészeti felfedezése]. Praha: Svoboda.
- NEUSTUPNÝ, E. 1997. Uvědomování minulosti [A múlt tudatosítása]. *Archeologické rozhledy*, 49.
- SMETÁNKA, Z. 1987. *Hledání zmizelého věku* [Az eltűnt korszak keresése]. Praha: Mladá fronta.
- SMETÁNKA, Z. 1988. *Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna* [Egy középkori falu élete. Az elpusztult Svídna]. Praha: Academia.
- SMETÁNKA, Z. 1992. *Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života v raně středověkých Čechách* [Legenda Ostojáról. A mindennapi élet régészete a koraközépkori Csehországban]. Praha: Mladá fronta.
- SKLENÁŘ, K. 1984. *Za jeskynním člověkem* [A barlangi ember nyomában]. Praha: Československý spisovatel.
- SKLENÁŘ, K. 1985. *Dejiny bádání* [A kutatás története]. In Buchvaldek, M. (szerk.): *Dejiny pravěké Evropy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- SKLENÁŘ, K. 1996. *Tanec obrů* [Óriások tánca]. Praha: Academia.
- TOMKOVÁ, K. 1998. Od archeologie k historii a zase zpátky [A régészettől a történelemig, és vissza]. *Archeologické rozhledy*, 50.
- WALDHAUSER, J. 1996. *Keltové na Jizeře a v Českém ráji* [A kelták Jizerában és a Cseh Paradicsomban]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ZAMAROVSKÝ, V. 1972. *Řecký zážrak*. Praha: Mladá fronta.
- ZAMAROVSKÝ, V. 1980. *A görög csoda*. Ford.: Varga Erzsébet. Bratislava: Madách.
- Zaniklé světy. Velký atlas archeologie* 1995. [Letűnt világok. A régészet nagy atlasza]. Praha: Baset.